

СЕРІЯ «КОРОТКІ ІСТОРІЇ»

Книжка вийшла за підтримки
ГО «Реформація»

format.ua

долучитися

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

NIGEL WARBURTON

**A LITTLE HISTORY
OF PHILOSOPHY**

YALE UNIVERSITY PRESS · LONDON · 2011

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](http://nashformat.ua)

НАЙДЖЕЛ ВОРБЕРТОН

КОРОТКА ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

*Переклала з англійської
Анна Марховська*

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2023

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

ЗМІСТ

<i>Розділ 1</i>	Чоловік, який ставив запитання. <i>Сократ і Платон</i>	7
<i>Розділ 2</i>	Справжнє щастя. <i>Арістотель</i>	14
<i>Розділ 3</i>	Ми нічого не знаємо. <i>Піррон</i>	20
<i>Розділ 4</i>	Стежка через сад. <i>Епікур</i>	26
<i>Розділ 5</i>	Навчитися байдужості. <i>Епіктет, Цицерон, Сенека</i>	31
<i>Розділ 6</i>	Хто смикає нас за нитки? <i>Августин</i>	36
<i>Розділ 7</i>	Розрада від філософії. <i>Боецій</i>	41
<i>Розділ 8</i>	Ідеальний острів. <i>Ансельм Кентерберійський</i> <i>і Тома Аквінський</i>	46
<i>Розділ 9</i>	Лисиця і лев. <i>Нікколо Мак'явеллі</i>	50
<i>Розділ 10</i>	Безпросвітне, тупе й коротке. <i>Томас Гоббс</i>	55
<i>Розділ 11</i>	А може, це сон? <i>Рене Декарт</i>	60
<i>Розділ 12</i>	Робіть ставки. <i>Блез Паскаль</i>	66
<i>Розділ 13</i>	Шліфувальник лінз. <i>Барух Спіноза</i>	72
<i>Розділ 14</i>	Королевич і швець. <i>Джон Лок і Томас Рід</i>	77
<i>Розділ 15</i>	Слон у кімнаті. <i>Джордж Берклі (і Джон Лок)</i>	82
<i>Розділ 16</i>	Найкращий з усіх можливих світів? <i>Вольтер і Готфريد Ляйбніц</i>	88
<i>Розділ 17</i>	Уявний годинник. <i>Девід Г'юм</i>	93
<i>Розділ 18</i>	Народжений вільним. <i>Жан-Жак Русо</i>	98
<i>Розділ 19</i>	Реальність у рожевих тонах. <i>Імануель Кант (частина 1)</i>	102

Розділ 20	А що, якби так вчиняли всі? <i>Імануель Кант (частина 2)</i>	107
Розділ 21	Практичне блаженство. <i>Джеремі Бентам</i>	112
Розділ 22	Сова Мінерви. <i>Георг Вільгельм Фрідріх Гегель</i>	117
Розділ 23	Проблиски реальності. <i>Артур Шопенгавер</i>	123
Розділ 24	Простір для зростання. <i>Джон Стюарт Міл</i>	128
Розділ 25	Нерозумний задум. <i>Чарльз Дарвін</i>	134
Розділ 26	У житті доводиться чимось жертвувати. <i>Серен К'єркегор</i>	140
Розділ 27	Пролетарі всіх країн, єднайтеся! <i>Карл Маркс</i>	145
Розділ 28	То й що? <i>Чарльз Сандерс Пірс</i> <i>і Вільям Джеймс</i>	150
Розділ 29	Смерть Бога. <i>Фрідріх Ніцше</i>	156
Розділ 30	Замасковані думки. <i>Зигмунд Фройд</i>	160
Розділ 31	Чи лисий теперішній король Франції? <i>Бертран Рассел</i>	166
Розділ 32	Ганьба!/Слава! <i>Альфред Джулс Еєр</i>	172
Розділ 33	Мука свободи. <i>Жан-Поль Сартр,</i> <i>Сімона де Бовуар, Альбер Камю</i>	177
Розділ 34	Зачарований мовою. <i>Людвіг Вітгенштайн</i>	182
Розділ 35	Чоловік, який не ставив запитань. <i>Ганна Арендт</i>	187
Розділ 36	Навчатися на помилках. <i>Карл Поппер і Томас Кун</i>	192
Розділ 37	Некерований потяг і небажаний скрипаль. <i>Філіппа Фут і Джудіт Джарвіс Томсон</i>	199
Розділ 38	Чесність через незнання. <i>Джон Ролз</i>	204
Розділ 39	Чи вміють комп'ютери мислити? <i>Алан Тюрінг і Джон Серл</i>	209
Розділ 40	Сучасний гедзь. <i>Пітер Сінгер</i>	213

Розділ 1

Чоловік, який ставив запитання

Сократ і Платон

Приблизно 2400 років тому в Афінах стратили одного чоловіка за те, що він ставив забагато запитань. Філософи були й до нього, проте злет цієї дисципліни стався завдяки Сократу. Якщо у філософії є святий покровитель, це Сократ.

Кирпатий, приземкуватий, неохайний і трохи дивакуватий, Сократ помітно вирізнявся. Зовні він був негарний, часто забував помитися, але мав неабияку харизму і блискучий розум. Усі в Афінах погоджувалися, що іншого такого, як він, ніколи не було і, можливо, не буде. Сократ був неповторним. А ще вкрай надокучливим. Він вважав себе гедзем — мухою, яка боляче кусає худобу. Такі дратують, але не завдають серйозної шкоди. Проте не всі в Афінах поділяли цю думку. Хтось любив його; інші вважали його вплив небезпечним.

У молодості він був хоробрим солдатом і брав участь у Пелопоннеських війнах проти спартанців та їхніх союзників. У зрілому віці Сократ вештався торговицею, подеколи зупиняв людей і ставив їм дивні запитання. Загалом це все, що він робив. Але запитання, які він ставив, були гострі як бритва. Вони здавалися прямолінійними, але це не так.

Наприклад, його бесіда з Евтидемом. Сократ запитав, чи брехати — аморально. Евтидем відповів, що безперечно. Він вважав це очевидним.

— А якщо, — питає Сократ, — твій друг дуже пригнічений і може накласти на себе руки, а ти вкрадеш у нього ніж? Хіба це не облудний вчинок?

— Певна річ.

— Але ж такий вчинок *моральний*, а не *аморальний*, чи не так? Це добрий вчинок, а не поганий, — попри обман.

— Так, — відповідає Евтидем, який уже остаточно заплутався.

Розумним контрприкладом Сократ довів: загальне твердження Евтидема про те, що брехати аморально, стосується не всякої ситуації. Раніше Евтидем цього не розумів.

Сократ знову і знову доводив, що люди, з якими він зустрічався на торговиці, насправді не знають того, що, на їхню думку, вони знають. Полководець міг розпочати розмову з цілковитою впевненістю в тому, що знає, що таке «мужність», але після двадцяти хвилин у товаристві Сократа почувався геть розгубленим. Певно, такий досвід збивав з пантелику. Сократу подобалося виявляти межі того, що люди розуміли насправді, і піддавати сумніву припущення, на які вони спиралися у житті. Сократ вважав вдалою розмову, наприкінці якої всі усвідомлювали, як мало вони знають. Це значно ліпше, ніж гадати собі далі, ніби щось знаєш, коли це не так.

У ті часи в Афінах заможні люди відправляли синів учитися до софістів. Софісти були розумними вчителями, наставляли учнів у мистецтві красномовства. За це вони брали дуже високу плату. А от Сократ не брав грошей за свої послуги. Він стверджував, що нічого не знає, тож чого він міг навчити? Це не заважало учням приходити й уважно слухати його розмови, але й не додавало Сократові популярності в очах софістів.

Якось його друг Херефонт пішов до Дельфійського оракула в храм Аполлона. Оракул — мудра стара жінка, сивіла, відповідала на запитання відвідувачів. Зазвичай вона відповідала загадками.

— Чи є хтось мудріший за Сократа? — запитав Херефонт.

— Ні, — відповіла сивіла. — Немає нікого мудрішого за Сократа.

Коли Херефонт розповів про це Сократові, той спершу не повірив. Він був геть збитий з пантелику.

— Як я можу бути наймудрішим в Афінах, коли знаю так мало? — не міг втямити він.

Упродовж багатьох років він допитувався в людей, щоб з'ясувати, чи є хтось мудріший за нього. Врешті він збагнув, що мала на увазі сивіла, і переконався, що вона мала рацію. Багато хто знається на своєму фахові: теслярі вправно теслюють, а воїни добре воюють. Проте ніхто з них не був справді мудрим. Вони не знали достеменно, про що говорять.

Слово «філософ» походить від грецьких слів, що означають «любов до мудрості». Західна традиція філософії, на яку спирається ця книжка, прийшла зі Стародавньої Греції та поширилася на значну частину світу, подеколи «перехресно запліднюючись» ідеями Сходу. Ця традиція високо цінує той різновид мудрості, що ґрунтується на аргументуванні, раціональному міркуванні й умінні ставити запитання, а не на довірі до чогось лише через те, що хтось авторитетний сказав вам, що ніби це істина. Сократ вбачав мудрість не в тім, щоб знати багато фактів чи вміти щось робити. Він вбачав її в розумінні істинної природи нашого існування, зокрема й меж того, що ми можемо знати. Нині філософи роблять приблизно те саме, що й Сократ: ставлять складні запитання, розглядають аргументи і докази, щосили намагаються дати відповідь на найважливіші запитання, які ми лише можемо собі поставити: про природу реальності і про те, як нам варто жити. Втім, на відміну від Сократа, сучасні філософи мають перевагу в майже дві з половиною тисячі років розвитку філософського мислення, на який можуть спертися. У цій книжці ми ознайомимося з поглядами деяких ключових мислителів, що писали в межах традиції західної думки, започаткованої Сократом.

Таким мудрим Сократ став, бо невтомно ставив запитання і завжди був готовий обговорювати свої ідеї. Він проголосив, що життя лише тоді варте бути прожитим, коли ти

осмислюєш те, що робиш. Недосліджене існування годиться для худоби, але не для людей.

Сократ, що незвично для філософів, відмовлявся будь-що записувати. Він вважав, що розмовляти значно краще, ніж писати. Записані слова нічого не скажуть у відповідь; якщо ти їх не зрозумів, вони нічого тобі не пояснять. Сократ стверджував, що розмова віч-на-віч незрівнянно ліпша. У розмові ми зважаємо на те, з якою саме людиною розмовляємо, і можемо переформулювати свої слова так, щоб наше повідомлення почули. Оскільки цей непересічний чоловік відмовлявся все записувати, про те, у чому він був переконаний і з чим сперечався, ми маємо уявлення з праць Платона, його зіркового учня. Платон записав низку розмов Сократа з людьми, яким той ставив запитання. Ми знаємо їх як «Діалоги» Платона — прекрасні здобутки літератури і філософії; до певної міри Платон був Шекспіром свого часу. Читаючи ці діалоги, ми уявляємо, яким був Сократ, його розум і здатність доводити людей до нестями.

Насправді все не так прямолінійно: не завжди можна визначити, чи записував Платон те, що казав Сократ, чи озвучував ідеї — власні ідеї — вустами героя, якого називає Сократом.

Найчастіше саме Платону, а не Сократу, приписують ідею про те, що світ зовсім не такий, яким здається. Між видимістю і реальністю є істотна відмінність. Більшість із нас помилково сприймають видимість за реальність. Ми думаємо, ніби щось розуміємо, але це не так. Платон вважав, що лише філософи розуміють, яким світ є насправді. Вони відкривають природу реальності через мислення, а не покладаючись на власні відчуття.

Щоб унаочнити це, Платон описав печеру. У цій уявній печері сидять люди в кайданах обличчям до стіни. Вони бачать перед собою мерехтливі тіні та вважають їх чимось реальним. Але це не так. Те, що вони бачать, — це тіні предметів, які хтось тримає перед вогнем за їхніми спинами. Усе життя ці люди думають, що тіні, які відбиваються на стіні, — це і є реальний світ. Згодом один із них скидає кайдани і повертається

обличчям до вогнища. Спочатку йому все пливе перед очима, але згодом він бачить, де опинився. Непевним кроком він виходить із печери, і зрештою йому вдається подивитися на сонце. Коли він повертається до печери, ніхто не вірить його розповідям про зовнішній світ. Людина, що вирвалася на волю, подібна до філософа. Вона бачить понад видимість. Звичайні люди мало знають про реальність, адже вони вдовольняються тим, що бачать у себе під носом, глибоко не задумуючись про побачене. Проте видимість оманлива. Те, що вони бачать, — це тіні, а не реальність.

Міф про печеру пов'язаний з тим, що називають Платоновою теорією форм. Її найпростіше зрозуміти за допомогою прикладу. Згадайте всі кола, які ви бачили в житті. Чи було якесь із них досконалим колом? Ні. Жодне з них не було абсолютно досконалим. У досконалому колі будь-яка точка обводу рівновіддалена від центра. У реальному колі такого не досягнеш. Проте ви зрозуміли, що я маю на увазі під «досконалим колом». То що ж таке досконале коло? Платон сказав би, що ідея досконалого кола — це форма кола. Якщо хочете зрозуміти, що таке коло, зосередьтеся на формі кола, а не на реальних колах, які можна намалювати і засвідчити через зорове чуття; усі вони так чи інакше будуть недосконалі. Так само, на думку Платона, якщо ви хочете зрозуміти, що таке благо, зосередьтеся на формі блага, а не на конкретних відомих вам прикладах. Філософи — це люди, яким добре вдається мислити про форми абстрактно; звичайних людей світ веде навмання, адже вони сприймають його через чуття.

Оскільки філософи вміють мислити реальність, Платон вважав, що на них слід покласти відповідальність і надати їм усю політичну владу. У своєму найвідомішому творі «Держава» він змальовує уявне досконале суспільство. Його мали очолювати філософи, які здобули спеціальну освіту; водночас вони мали жертвувати власними задоволеннями заради громадян, якими правлять. Філософам підпорядковувалися воїни, навчені боронити країну, а вже їм — робітники. Платон вважав, що між цими трьома групами мала б панувати досконала рівновага, подібно до рівноваженої душі, розумна частина

якої тримає під контролем емоції і жадання. На жаль, його модель суспільства була глибоко антидемократичною, адже контроль над людьми мав би здійснюватися через поєднання брехні та сили. Платон заборонив би більшість мистецтв, вважаючи, що вони породжують хибні зображення реальності. Художники малюють вид зовні, але видимість буває оманливою щодо форм. В ідеальній державі Платона кожен життєвий аспект суворо контролювали б згори. Сьогодні ми назвали б таку державу тоталітарною. Платон вважав, що дозволити народу голосувати — це наче поставити пасажирів біля стерна корабля: значно краще, коли відповідальність лежить на людях, котрі розуміють, що роблять.

Афіни V століття дуже відрізнялися від суспільства у Платонівій «Державі». Це був один із видів демократії, хоча голосувати могли лише близько 10% населення. Наприклад, жінок і рабів взагалі не допускали до голосування. Проте громадяни були рівні перед законом, а ще в Афінах існувала ретельно розроблена система жеребкування, що давала кожному справедливий шанс впливати на політичні рішення.

Загалом Афіни були про Сократа не такої високої думки, як Платон. Навіть навпаки. Багато афінян вважали, що Сократ небезпечний і свідомо дискредитує владу. У 399 році до нашої ери, коли Сократу було 70, афінянин на ім'я Мелет подав на нього до суду. Він стверджував, що Сократ нехтує афінськими богами і створює власних; що Сократ навчає афінських юнаків поганій поведінки, заохочуючи їх виступити проти влади. Обидва звинувачення вважалися дуже серйозними. Нині важко судити про те, чи відповідали вони дійсності. Можливо, Сократ справді відохочував учнів від дотримання ритуалів державної релігії, а ще є докази того, що він любив кепкувати з афінської демократії. Це відповідало його характеру. Що ж було достеменно істинним, то це те, що багато афінян повірили в ці звинувачення.

Вони проголосували, щоб визначити, чи був він винний. Трохи більше за половину з величезного суду присяжних, що складався з 501 громадянина, вирішили, що він винний, і засудили його до смертної кари. Якби він захотів, то, мабуть,

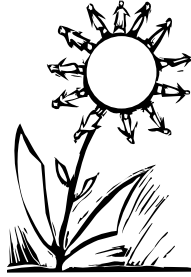
заговорив би їм зуби й уникнув страти. Натомість вірний репутації гедзя Сократ ще більше роздратував афінян, доводячи, що не скоїв нічого лихого, а замість покарання його мали б забезпечити безплатним харчуванням до кінця життя. Це сприйняли погано.

Його стратили, змусивши випити отрути з болиголов — рослини, яка поступово паралізує тіло. Сократ попрощався з дружиною і трьома синами та зібрав навколо себе учнів. Якби йому дали вибір тихо жити далі й не ставити складних запитань, він відмовився б. Він би краще помер. Внутрішній голос наказував Сократові ставити все під сумнів, і він не міг його зрадити. Тому філософ випив чашу отрути. Невдовзі він помер.

Сократ живе в діалогах Платона. Відтоді цей складний чоловік, який без угаву ставив запитання і радше помер би, ніж припинив думати про те, якими речі є в реальності, надихає філософів.

Сократ безпосередньо впливав на тих, хто його оточував. Платон викладав у душі Сократа після смерті вчителя. А Платоновим найвидатнішим учнем був Арістотель — мислитель зовсім іншого гатунку, ніж ці двоє.

Розділ 2

СПРАВЖНЄ ЩАСТЯ

Арістотель

Одна ластівка не робить весни». Можна подумати, що цей вислів належить Вільяму Шекспіру чи ще якомусь великому поетові. Принаймні схоже на те. А насправді він із книжки Арістотеля «Нікомахова етика», названої так, бо автор присвятив її своєму сину Нікомаху. Філософ каже, що початок літа має віщувати більш ніж одна ластівка і більш як один теплий день; так само і нечисленні моменти насолоди не спричиняють справжнього щастя. На думку Арістотеля, щастя не тотожне швидкоплинній радості. Хай як дивно, але він вважав, що діти не можуть бути щасливими. Це звучить безглуздо. Якщо діти не можуть, хто тоді може? Однак ця думка Арістотеля засвідчує, як різуче його бачення щастя відрізняється від нашого. Діти лише починають жити, вони ще не пізнали життя вповні в будь-якому сенсі цього слова. Арістотель стверджував, що для справжнього щастя потрібно прожити довше.

Арістотель був учнем Платона, а Платон — учнем Сократа. Отже, ці троє видатних мислителів ніби створюють ланцюг: Сократ — Платон — Арістотель. Таке трапляється часто. Зазвичай генії не беруться нізвідки. У більшості був натхненний

вчитель. Проте переконання цих трьох філософів дуже різняться. Вони не повторювали те, чого їх навчили, ніби папуги. У кожного був свій підхід. Якщо говорити простими словами, Сократ був блискучим промовцем, Платон — чудовим письменником, а Арістотеля цікавило все. Сократ і Платон вважали світ, котрий ми бачимо, тьмяним відбитком справжньої реальності, яку здатна досягнути лише абстрактна філософська думка; Арістотеля ж захоплювали подробиці всього, що його оточувало.

На жаль, майже весь доробок Арістотеля зберігся лише у вигляді конспектів лекцій. Проте навіть такі записи його роздумів, попри сухий стиль письма, неабияк вплинули на західну філософію. Арістотель був не лише філософом: його захоплювали зоологія, астрономія, історія, політика і драматургія.

Арістотель народився 384 року до нашої ери в Македонії, навчався у Платона, подорожував, був наставником Александра Македонського, а потім заснував в Афінах власну школу, яку назвав Лікеєм — один із найвідоміших навчальних центрів античного світу, щось на зразок сучасних університетів. Звідти Арістотель відряджав науковців, які поверталися з новою інформацією про все, починаючи від політичного суспільства й закінчуючи біологією. Крім того, він заснував велику бібліотеку. На відомій картині епохи Ренесансу «Афінська школа» Рафаеля Платон показує рукою вгору, на світ форм (ідей); Арістотель, своєю чергою, простягає руку до світу, який бачить перед собою.

Платона цілком влаштовувало філософування у кріслі; Арістотель бажав досліджувати дійсність, яку ми сприймаємо через чуття. Він заперечував теорію форм, створену його вчителем, і вважав, що для того, щоб зрозуміти будь-яку загальну категорію, потрібно розглянути конкретні приклади. На його думку, для того щоб зрозуміти, що таке кіт, потрібно дивитися на реальних котів, а не міркувати про ідею kota на абстрактному рівні.

Арістотель ретельно обмірковував запитання: «Як слід жити?». Сократ і Платон до нього теж про це думали. Почасті

потреба дати відповідь на це запитання і приводить людей до філософії. У Арістотеля була своя відповідь. Спрощена її версія: шукайте щастя.

Однак що означає фраза: «шукайте щастя»? Сьогодні багато кому після поради шукати щастя на думку спадуть варіанти приємного проведення часу. Можливо, ваше щастя пов'язане з екзотичною відпусткою, відвідуванням музичних фестивалів чи вечірок, часом, проведеним із друзями. Можливо, для вас щастя — це затишно влаштуватися з улюбленою книжкою чи сходити в художню галерею. Для Арістотеля це хоч і могли б бути складники благого життя, він аж ніяк не вважав пошук таких насолод найкращим способом його прожити. На погляд філософа, цього недостатньо для благого життя. Арістотель послуговувався словом «*евдемонія*» (і тут мова не про демонів). Часом його перекладають як «процвітання» чи «успіх», але не «щастя». Це дещо більше, ніж відчуття насолоди від поїдання морозива зі смаком манго чи перемоги улюбленої спортивної команди. *Евдемонія* — не швидкоплинні моменти втіхи і не те, як ми відчуваємось, а дещо об'єктивніше. І це важко досягнути, адже ми звикли до думки, що щастя і є лише тим, як ми відчуваємось, і нічим більшим.

Уявіть собі квітку. Якщо її тримати у світлому місці й поливати, а можливо, і трохи удобрювати, вона ростиме і цвісти-ме. Якщо ж її занедбати десь у темному кутку, дозволяти комахам гризти листя, забувати поливати, вона зів'яне й загине, чи в найліпшому разі буде дуже непривабливою. Люди також можуть цвісти, як квіти; однак, на відміну від рослин, ми самі ухвалюємо рішення про те, що робити і ким бути.

Арістотель був переконаний в існуванні такого поняття, як людська природа, тобто що людські істоти, як він казав, мають функцію. Є певний спосіб життя, що пасує нам найкраще. З решти тварин і всього іншого нас вирізняє здатність думати і обґрунтовувати те, що слід робити. Отже, Арістотель дійшов висновку, що найкращий спосіб людського життя пов'язаний із силою здорового глузду.

Дивовижно, але Арістотель вважав, що речі, про які ми не знаємо, — і навіть події, що відбуваються після смерті, —

можуть позначитися на вашій *евдемонії* [тут і тепер]. Це звучить дивно. Припустимо, що потойбічного життя не існує, як тоді те, що відбудеться після нас, впливатиме на наше щастя? Уявіть, що у вас є дитина і ваше щастя почасти залежить від сподівань щодо її майбутнього. Якщо після вашої смерті дитина важко захворіє, це позначиться на вашій *евдемонії* [тут і тепер]. На погляд Арістотеля, ваше життя зміниться на гірше, хай навіть нині ви не знатимете про хворобу дитини, а [на момент хвороби вашої дитини] вас уже не буде серед живих. Цей аргумент увиразнює його думку про те, що щастя не обмежується лише тим, як ви почуваетесь. Щастя в цьому сенсі — це ваші сумарні життєві досягнення; на нього може впливати те, що відбувається з дорогими нам людьми. На нього впливають невідомі нам події. Певною мірою щастя чи нещастя залежить від удачі.

Головне запитання: «Як збільшити наші шанси на *евдемонію*?». Арістотель відповідає: «Розвиваючи правильний тип характеру». Ви маєте відчувати свого роду правильні емоції в правильний час, що підштовхне вас до доброї поведінки. Почасти це залежить від виховання, адже найкращий спосіб розвинути добрі звички — це формувати їх змалечку. Трохи талану також не завадить. Добрі моделі поведінки — це чесноти; погані — пороки.

Замислімося про чесноту хоробрості у воєнний час. Воїнам доводиться ризикувати життям, щоб урятувати певну кількість цивільних від війська нападника. *Шибайголова* геть не дбає про свою безпеку. Він може поспіхом кинутися в небезпечну ситуацію — можливо, навіть без потреби, — але це несправжня хоробрість, а відчайдушний потяг до ризикованих рішень. І навпаки: *боягузливий* воїн неспроможний здолати страх і поводитись у належний спосіб, тож у найвідповідальніший момент страх його паралізує. А смілива чи хоробра людина в такій ситуації відчуває страх, але здатна подолати його і діяти. Арістотель вважав, що кожна чеснота лежить посередині між двома крайнощами. Приміром, сміливість — це середнє між безрозсудністю і боягузством. Часом це називають вченням Арістотеля про золоту середину.

Арістотелів підхід до етики цікавить нас не лише з погляду історії. Чимало сучасних філософів вважають слушною його думку про те, як важливо розвивати чесноти, а погляд на щастя — правильним і наснажливим. Вони вважають, що варто не ганятися за насолодами, а прагнути стати кращою людиною і чинити правильно. Саме це робить життя добрим.

Може скластися враження, ніби Арістотеля цікавив лише особистий розвиток людини. Це не так. Він вважав, що люди — політичні тварини. Нам варто вміти співіснувати з іншими людьми, а ще нам потрібна система правосуддя, щоб давати раду темному боку людської природи. Досягти *евдемонії* можна лише у стосунку до суспільного життя. Ми живемо разом і мусимо знайти щастя в добрій взаємодії з тими, хто нас оточує, в добре впорядкованій політичній державі.

Велич Арістотеля має один прикрий побічний ефект. Він був таким розумним, а його дослідження — такими ретельними, що багато читачів були переконані в його правоті мало не в усьому. Це шкодить і прогресу, і філософії згідно з традицією, яку започаткував Сократ. Сотні років по смерті Арістотеля розумні люди здебільшого беззастережно погоджувалися з його поглядами на світ. Їм було достатньо довести, що Арістотель сказав те чи те. Це явище інколи називають «зверненням до авторитету», тобто вірою в те, що щось *має* бути істинним, бо «авторитетна» постать це сказала.

Як гадаєте, що станеться, якщо з однієї висоти скинути однакові за розміром шмат дерева і шмат важкого металу? Котрий з них першим упаде на землю? Арістотель вважав, що важчий (металевий) упаде швидше. Проте насправді це не так. Вони падають з однаковою швидкістю. Та оскільки так сказав Арістотель, у добу Середньовіччя майже всі вважали це істинним. Інші докази були зайвими. У XVI столітті Галілео Галілей скинув дерев'яну кулю і гарматне ядро з нахиленої Пізанської вежі, щоб це перевірити. Вони дісталися землі одночасно. Отже, Арістотель помилявся. І це нескладно було б довести значно раніше.

Довіра до чужого авторитету цілком суперечила характеру досліджень Арістотеля. Як, власне, і духу філософії. Авторитет

як такий нічого не доводить. Методами Арістотеля були вивчення, дослідження і чітка аргументація. Там, де є філософія, є і суперечка, імовірність помилки, можливість брати переконання під сумнів і досліджувати альтернативи. На щастя, майже в усі часи були філософи, готові критично обмірковувати те, у чому їх запевняють інші. Одним із філософів, які намагалися критично обмірковувати геть усе, був скептик Піррон.